

**ФІЛОСОФСЬКЕ БАЧЕННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ:
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЇ XVIII–XX СТ.**

Філософія як особлива форма пізнання світу вивчає найсуттєвіші характеристики одночасно реальності й її пізнання, а тому й в окремій своїй галузі – філософії історії – прагне осмислити й історичне пізнання, і його універсальний об'єкт – історію. Філософію історії визначають як «галузь філософського знання, що охоплює онтологічні питання історичного процесу – такі як сенс і спрямування історії, розчленування і послідовність основних історичних епох, специфіка історичного процесу, співвідношення історії й природи, свободи й необхідності в історичній творчості, а також гносеологічні й логіко-методологічні проблеми історичної науки» [1, с. 329].

Елементи такого роду знання здавна накопичувались як у Європі (ще з античності), так і в інших культурно-історичних регіонах світу. Проте формування філософії історії як самостійної галузі філософії, очевидно, є сенс віднести до доби Просвітництва. Саме тоді побачила світ праця Вольтера «Філософія історії» (1765 р.), а термін «історія» почав уживатися в однині (замість традиційної множинності різноманітних «історій»). Остання обставина вказувала на появу розуміння світової єдності історичного процесу. При філософському осмисленні взята в однині історія-реальність зазвичай «довизначалась»: «історія людства», «загальна історія», «всесвітня історія», «світова історія» [2, с. 59]. В осягненні світової єдності історії відіграли роль і Великі географічні відкриття, і формування світового ринку в умовах швидкого розвитку великої промисловості. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс прямо вказували, що велика промисловість «вперше створила всесвітню історію», оскільки поставила задоволення потреб кожної цивілізованої країни і кожного індивіда в ній у залежність від усього світу й знищила колишню відособленість окремих країн [3, с. 60–61].

Отже, філософія історії формувалася, зокрема, відповідно до потреби дати логічне пояснення вже проявленої єдності й універсальності світового історичного процесу. Відтоді рівень інтеграції й уніфікації розвитку країн і регіонів світу неймовірно зріс і фактом стала глобалізація. Однак інтрига, якщо не парадокс, розвитку самої філософії історії полягає в тому, що вона «еволюціонувала», так би мовити, в зворотному напрямі. Сьогодні вона практично «відхрестилася» від ідеї універсальності історії й навіть заперечує саму можливість якось її виявити.

Сучасний американський історик і філософ А. Мегілл відзначає, що ще на початку XX ст. вчені Кембриджського університету ставили завдання працювати виходячи з перспективи створення універсальної історії світу й були певні, що така історія невдовзі буде створена. Вважалось, що вона можлива в контексті руху людства до неproblemатично визначуваної ліберальної свободи. Однак сьогодні вже «немає такого загального наративу: і ліберальна історія, і її марксистський варіант були маргіналізовані, і ніяка переконлива заміна їм не з'явилася» [4, с. 316, 318].

Схожу думку висловлює й російський філософ Ю. В. Перов: «у даний час немає жодної версії універсальної філософії історії, що претендує на загальнозначимість і ставить за мету філософське осягнення всесвітньої історії в її необхідності, цілісності, загальній спрямованості і розумінні, тобто чогось аналогічного класичним зразкам філософії історії» [5, с. 14].

Звісно, певна зовнішня «невідповідність» тенденцій розвитку філософії історії векторові змін у соціальній реальності привертає увагу до характеру та змісту еволюції цієї сфери філософії. Тож у цій статті спробуємо виявити головні напрями й етапи становлення даної галузі філософського знання, передусім в аспекті висвітлення якщо не єдності, то хоча б внутрішньої когерентності всесвітньої історії.

Відразу ж відзначимо, що, за спостереженням і самих філософів, і істориків-практиків, завжди існувала помітна віддаленість філософського осмислення всесвітньої історії від практики історичних досліджень. І справа тут не тільки в тому, що «філософія історії є концептуальним способом дослідження, а історія – переважно емпіричним, що ґрунтується на досвіді» [6, с. 13)]. Насправді, як зазначав американський філософ Л.Мінк, філософи по суті обговорюють «логічну теорію, а історичний висновок цікавить їх не тому, що він історичний, а тому що це – висновок» [Цит. за: 6, с. 11]. Але на чому ж тоді, крім логіки, ґрунтується така теорія? На думку Л. фон Мізеса, важливу роль в осмисленні вже відомих фактів минулого відігравала інтуїція філософів. А тому й

сперечатися з доктринами, виведеними з інтуїції, марно: «Будь-яка система філософії історії є довільною здогадкою, котру неможливо ні довести, ні спростувати» [7, с. 122].

У підсумку ж виходить, що в період свого становлення, коли історія була ще далекою від перетворення на науку, «філософія історії змоглим шляхом створювала картину чи будувала схему людського світу, не виводячи свої поняття й методи з конкретних досліджень» [8, с. 32]. За Л. фон Мізесом, «три найпопулярніші додарвінівські філософії історії XIX ст.– філософії історії Гегеля, Конта і Маркса – були адаптацією ідей прогресу доби Просвітництва. А доктрина людського прогресу була адаптацією християнської філософії спасіння» [7, с. 126].

Однією з провідних тем цієї філософської дисципліни вже у XVIII ст. стала проблема єдності всесвітньої історії та пошук якихось універсальних історичних законів.

По-своєму така єдність поступала в концепції залежності суспільного розвитку від географічного середовища. У річищі універсального географічного детермінізму був написаний уже трактат Ш. Л. Монтеск'є «Про дух законів» (1748) [9]. Але визнання універсальної ролі географічного чинника в історичній гносеології давало інший результат з погляду історичної онтології. Визнаючи його вирішальний вплив на єдину людську природу, німецький філософ Й.-Г. Гердер [10] обґрунтував ідею, що кожен народ має власну, неповторну форму культури, а отже людська історія розпадається на безліч самодостатніх культур різних народів з притаманними тільки їм укладами життя та системами цінностей. І саме ця їх своєрідність є об'єктом філософського осмислення. На поглядах Й.-Г. Гердера явно відбилася історична концепція неаполітанського філософа Дж. Віко [11] про зміну у народів трьох історичних ер – «божественної», «героїчної» та «людської», кожній із яких властива власна колективна свідомість і цілісна система культури.

Ідеї різноманіття несхожих між собою культур до певної міри протистояла універсалістська концепція прогресу людства. Ще Вольтер надавав вирішального значення розвитку людського розуму, що забезпечує вдосконалення всіх сторін людського життя, включаючи матеріальну культуру (техніку, економіку тощо). Наприкінці XVIII ст. Ж.А.Н.Кондорсе [12] всю історію людського роду подавав як закономірний послідовний рух до все більш розумного порядку речей: розвитку наук про світ, звільнення від «тиранії» природи, гноблення й громадянської нерівності в суспільстві. Утім, існувала й думка, яку відстоював Ж.-Ж.Руссо [13], що прогрес наук і мистецтв не пішов на благо людям, а досягався за рахунок притуплення їх здатності відчувати й переживати і був наслідком руйнування «природного стану» людей та поширення ідеї приватної власності.

Німецький філософ І.Кант [14] хід всесвітньої історії трактував як реалізацію універсального телеологічного «плану природи» для людства (на відміну від законів, що діють у природі). Г.В.Ф.Гегель [15] убачав у всесвітній історії дію універсальних законів діалектики. Світова історія є процесом саморозвитку Абсолютного духу, Божественного начала, що виявляє себе в розвитку людської культури: що розумне, те дійсне, що дійсне, те розумне. У всесвітній історії цей єдиний Дух почергово проявлявся в розвитку низки історичних культур світу, хоча існували й існують народи «неісторичні». Альтернативну, матеріалістичну, версію всесвітньої історії запропонував К.Маркс [3; 16; 17 та ін.], який «переніс» дію законів діалектики з царини Духу в царину природи та суспільства, передусім у сферу матеріального виробництва та виробничих відносин, внаслідок чого єдина світова історія розглядалася як послідовна зміна низки способів виробництва і пов'язаних із ними суспільно-економічних формацій.

В середині XIX ст. позитивістську лінійно-стадіальну концепцію історії людства висунув засновник соціології О.Конт [18]. Соціологію як теоретичну науку він поділяв на соціальну статистику, що вивчає закони суспільного порядку в усіх його складових, та соціальну динаміку, що відкриває закони прогресу суспільства. При цьому історичний розвиток людства є абсолютно уніфікованим процесом відповідно до його розумового прогресу, що, як і розвиток окремої людини, проходить через три стадії – теологічну, метафізичну та наукову (позитивну).

Соціологія, а особливо її окрема галузь – історична соціологія, була породженням і прямим «продовженням» філософії історії. Тут зберігалися спроби дати логічне пояснення минулому розвитку людського суспільства як цілісності, хоча абстрактність філософських категорій стала доповнюватись конкретикою структурного опису суспільства та його історії. Тож так чи інакше й історико-соціологічний опис суспільства ґрунтується на філософському баченні його історії.

Ідеї О.Конта були розвинені Дж.Ст.Мілем та Г.Спенсером, який, щоправда, «соціальну

фізику» замінив «соціальною біологією», прирівнявши людське суспільство до живого організму, що, розвиваючись, внутрішньо диференціюється й ускладнюється. Про визначальну роль навколишнього середовища у забезпеченні суспільного прогресу писали І.Тен і Г.Т.Бокль.

Поширення позитивізму, що закликав до запозичення в соціальних науках природничо-наукових методів, і саме відокремлення цих наук, зокрема, соціології, у середині XIX ст. знаменували собою триумф класичної науки й класичної раціональності. Філософія історії того часу теж була передусім субстанційною, тобто визнавала присутність у світі якоїсь нерозкладної, самодостатньої сутності, «цеглинки» світобудови. Ідеал науковості вбачався в математиці та природознавстві. На історію екстраполювалися їхні методи та принципи об'єктивізму, всезагального детермінізму, монізму, універсалізму [8, с.233–234]. Це можна було спостерігати і в позитивізмі, і в марксизмі.

Але ставала помітною й певна обмеженість цих класичних (об'єктивістських) підходів до всесвітньої історії, де чи не найважливішу роль відіграє суб'єктивний чинник. Уже в той час (середина XIX ст.) успішно формується некласична філософія, зорієнтована не на пошуки сутності об'єктивного світу, а на пізнання його зовнішніх проявів, даних людині в її досвіді – чуттєвому, інтелектуальному, інтуїтивному. Наслідком же такого феноменалізму й суб'єктивізму була відмова від визнання дії в суспільстві й природі універсальних законів, незалежних від людини. Ставилась вимога вивчати світ не «як він є сам по собі», а «що він являє для нас», тобто досліджувати системи й фрагменти дійсності відповідно до суб'єктивних інтересів, цілей, цінностей дослідника [8, с. 245].

Суто раціоналістичним уявленням позитивістів про всесвітню історію та її дослідження протистояла «філософія життя», що ґрунтувалася на біологізаторстві. Вона спиралася на ідею, що об'єктом філософії є світ як ціле, як Всежиття, котре в часовому вимірі і є історією. Зачинателем цієї течії вважається німецький філософ А.Шопенгауер, що трактував світ як «волю», а його бачення – лише як уявлення [19]. Його послідовник Ф.Ніцше вважав внутрішньою суттю буття «волю до влади», а раціональне трактування антикварної історії як начебто моральної «наставниці життя» – безумовно шкідливим [20]. «Філософія життя» пропонувала осягати історію в усій її життєвій цілісності, але не через систематизацію та раціоналізацію позитивістського гатунку, а через її ірраціональне, інтуїтивне сприйняття. Обґрунтовувалися такі шляхи цілісного сприйняття історії як герменевтика і співпереживання (В.Дільтей [21]), інтуїтивізм (А.Бергсон [22]), фізіогноміка (О.Шпенглер [23]).

Не згодні з підходами до історії з боку прихильників і позитивізму, і «філософії життя», філософи баденської неокантіанської школи висунули свій варіант поділу наук – за методами досліджень. В.Віндельбанд [24] назвав головним методом наук про природу номотетичний (встановлення законів), а наук про культуру – ідіографічний (опис особливого). Г.Ріккерт у книзі «Науки про природу і науки про культуру» [25] трактував їх, відповідно, як генералізуючий (узагальнюючий) та індивідуалізуючий, або історичний, методи. Причому останнім методом досліджуються не одиничні факти, а особливі за характером явища, в т.ч. досить складні за структурою: особистість, ціле століття історії, соціальний або релігійний рух, народ тощо [25, с. 78].

Прагнув не протиставляти, а навпаки – у певний спосіб поєднати бачення історії та методи неокантіанства й позитивізму, німецький соціолог та історик М.Вебер. У низці своїх праць, найвідомішою з яких є «Протестантська етика та дух капіталізму» (1904) [26; 27], він обґрунтував і плідно використав в аналізі історії теоретико-методологічну конструкцію «ідеального типу». Отримана в результаті акцентування, посилення, логічного зв'язування неоднорідних явищ, що зустрічаються в різні епохи в різних культурах, вона дозволяла проводити системний порівняльний аналіз релігій, їхньої господарської етики, типів правління тощо. Ставали можливими типологічно однакові підходи до різних цивілізацій світу і водночас визнавалася їхня несхожість одна з одною. В арсеналі соціології й філософії історії з'явився «людський вимір» соціальних подій, а соціальні дії типологізувалися за схемою: цілерациональні – цінніснаціональні – афективні – традиційні. Утім, як і в «філософії життя», неокантіанстві чи позитивізмі, ідеально-типичні моделі та висновки не виводилися з практики історіографії, а накладалися на неї «згори».

Остання обставина давала простір розвитку й інших впливових соціологічних теорій, у т.ч. позитивістських. Однією з них була методологічна концепція французького соціолога Е.Дюркгейма [28]. Згідно з нею, суспільство є реальністю особливого роду, елементарними «цеглинками» якої

виступають соціальні факти (факти колективної свідомості і морфологічні факти, що забезпечують порядок і зв'язок між індивідами), котрі існують об'єктивно, а на індивіда впливають примусово. Їх вивченням і має займатися соціологія. Всесвітня історія являє собою перехід від простого, архаїчно-архаїчного суспільства, побудованого на механічній солідарності людей (за подібністю ознак), до складного, індустріального суспільства, що характеризується органічною солідарністю людей (за принципом взаємодоповнюваності індивідів).

Виявлення першооснов структурної єдності суспільства і ролі в ній колективних уявлень визначило в ХХ ст. головну тему французької соціології та філософії історії, а відтак – її історіографії. На початку ХХ ст. Ф.Сіміан і А.Берр виступили за поширення на історію методів соціології й досягнення на цій основі історичного синтезу. Цю ідею намагалася реалізувати Школа «Анналів», що ставила за мету колективне написання «тотальної історії», яка в ідеалі має бути всесвітньою. М.Блок писав, що «єдина справжня історія, можлива лише при взаємодопомозі, – це всесвітня історія» [29, с. 29]. Однак реально Школі вдалися тільки масштабні структурні описи окремих періодів і структур історії цивілізації в Європі, притому на підставі соціологічних та культурологічних узагальнень. Це продемонстрували передусім праці Ф.Броделя [30], Ж.Ле Гоффа [31], П. Шоню [32].

Американський соціолог російського походження П.О.Сорокін розробив свою версію інтегральної соціології, яка включала дослідження соціальної мобільності та стратифікації. У праці «Соціальна і культурна динаміка» [33] весь історичний процес він подав як циклічну зміну (флуктуацію) трьох типів культури: чуттєвого (панування чуттєвого сприйняття дійсності), ідеаціонального (панування раціонального мислення) та ідеалістичного (панування інтуїтивного способу пізнання), що в своєму поєднанні утворюють суперсистему культури. Її характер зумовлюється домінуванням одного з типів, а зміни в їх домінуванні визначають її динаміку і, нерідко, здатність поширювати свій цивілізаційний вплив на решту світу.

Іншу концепцію веберівської соціології – концепцію соціальної дії – Т.Парсонс розвинув у системну теорію соціальної дії, а на її ґрунті побудував потужну теорію соціальних систем [34]. В останні десятиліття ХХ ст. ця теорія була конкретизована і модифікована в теорії комунікативної дії Ю.Габермаса [35; 36]. А в царині системного бачення всесвітньої історії значну популярність здобула світосистемна теорія американського соціолога й історика І.Валлерстайна [37]. Згідно з нею, колишня ойкумена локальних світ-економік та світ-імперій із ХVI ст. поступово перетворюється на єдину капіталістичну світ-систему, що охопила вже весь світ. Остання має свій центр (раніше це була Англія, а тепер – США), напівпериферію та периферію і розвивається як єдине ціле під диктовку процесів ринкової економіки.

Всі ці системні теорії по-своєму логічно вибудовані, але вони зазвичай не впливають із конкретики історичних досліджень, формуються без урахування практики вивчення історичних фактів і джерел, а тому в багатьох відношеннях ігнорують і саму історичну реальність.

Подібні закиди можна зробити й щодо великих цивілізаційних теорій ХІХ–ХХ ст., що всесвітню історію трактували як історію окремих соціокультурних спільнот – цивілізацій. Теорія культурно-історичних типів М.Я. Данилевського [38], теорія культур-організмів О. Шпенглера [23], теорія цивілізацій як індивідів А. Тойнбі [39; 40] претендували на те, щоб охопити єдиним поглядом, єдиною думкою всю сукупність фактів з історії тієї чи тієї цивілізації в її органічному зв'язку, що для універсальних лінійних теорій було не під силу. Та вони практично не виходили за межі філософського осмислення історії. Цілісність історії цивілізацій, зв'язність у ній історичних фактів охоплювалися в них головним чином інтуїтивно, естетично, із застосуванням аналогії з організмом. Вказані теорії були мало пов'язані з практикою історичних досліджень: вони з неї не впливали й на неї вплинули мало, позаяк не давали в її руки надійних методологічних і методичних інструментів для зв'язування фактів чи інформації джерел.

Що ж стосується безпосередньо філософії історії, то в ХХ ст. в центрі її уваги перебували болючі проблеми історичного пізнання. Питанням природи і змісту історичної гносеології (в англо-американському варіанті – епістемології) присвятили свої праці відомі філософи, історики, економісти, соціологи. Неогегельянці італієць Б.Кроче [41] та англієць Р.Дж.Колінгвуд [42] піддали критичному аналізу весь попередній розвиток історіографії, відстоюючи думку, що історія є історією передусім духовного життя людей, саморозвитку духу, а історична наука слугує самопізнанню духу. Французькі вчені Р.Арон [43], П.Рікер [44], П.Вен [45], австрієць Л. фон Мізес

[7], американець А.Мегілл [4] та ін. у своїх працях вказували на обмеженість власних ресурсів історичної науки у створенні узагальненого опису історії людства, відзначали неминучу суб'єктивність авторів досліджень та підкреслювали особливе значення в цій царині філософії історії. В той же час історіософських праць, де б по-новому осмислювався хід всесвітньої історії, з'являлось мало. Серед небагатьох теорій, що здобули популярність, слід назвати теорію «осьового часу» К.Ясперса [46] і теорію стадій економічного зростання В.Росту [47], теорію трьох хвиль цивілізації Е.Тоффлера [48].

Але історіософські теорії, як і соціологічні чи культурологічні, залишалися «позаісторичними». Уже історик, роблячи ті чи ті теоретичні узагальнення, надає свій смисл історичному процесу, переходячи на позицію філософа. А потім філософ історії ще раз, уже на свій лад, «переосмислює» історію. При цьому «філософ, – писав П.Рікер, – це той, хто знаходить у історії смисл, відомий наперед» [44, с. 44].

Таке домінування над прикладною історіографією «наперед» заданих (часто апріорних) смислових схем рано чи пізно мало стати предметом власне філософського аналізу. В останній третині ХХ ст. поступова втрата в суспільстві колишньої довіри до великих ідейно-філософських систем, породжених добою Просвітництва («метанаративів»), поєдналася з критичним переосмисленням текстів історичних описів. Праці Ж.Дерріди [49], М.Фуко [50], Х.Уайта [51], а також Ф.Анкерсмита [52], Р.Барта, Ж.Дельоза, Д. Ла Капра, Ю.Крістєвої, Ж.-Ф.Ліотара та низки інших авторів сприяли утвердженню у філософії таких постмодерністських течій як постструктуралізм та деконструктивізм, «лінгвістичному повороті» у філософії історії.

Результатом було «падіння метанаративів», що означає втрату історіографією колишніх філософських скріп, а відтак – розпад «єдиної історії» як ідеалу доби Просвітництва. В історіографічну практику ввійшло написання різних мікроісторій (К.Гінзбург, Дж.Леві, Н.Земон Девіс, Е.Ле Руа Ладюрі та ін.), історії повсякденності тощо. Провівши відповідне дослідження розвитку історіописання, А.Мегілл зафіксував щонайменше чотири епістемологічні установки, які по чергово домінували в поглядах на когерентність всесвітньої історії: 1. XVI–XVIII ст. – «існує єдина Історія, і ми вже знаємо, яка вона»; 2. XIX ст. – «єдина Історія існує, проте ми можемо дізнатися, чим вона є, лише після того, як будуть проведені остаточні дослідження»; 3. ХХ ст. – «єдина Історія існує, однак вона ніколи не зможе бути розказаною»; 4. від кінця ХХ ст. – «припущення, що єдина Історія існує, не може бути підтримане, ані суб'єктивно, як науковий зачин, ані об'єктивно, як справжній великий наратив, котрий можна розповісти тепер чи в майбутньому» [4, с. 270–302]. На зламі ХХ–ХХІ ст. філософія історії вже була зайнята здебільшого осмисленням того, що сталося, та пошуками якогось виходу із «стану постмодерну» [Див.: 8; 53; 54; 55 та ін.].

Така епістемологічна ситуація в галузі як історіографії, так і філософії історії, відображає настання нового етапу в розвитку науки – постнекласичного (з останньої третини ХХ ст.). Провідною рисою постнекласичного типу раціональності є визнання виключної історичності самого розуму, детермінованості поглядів дослідника і змісту суспільних комунікацій характером соціокультурного часу і простору. Залежність наукового дослідження від культурного контексту й світоглядних установок ученого вже сама по собі неминуче веде до теоретичного, методологічного й ціннісного плюралізму [8, с.438–440]. Відповідно змінюється й картина світу. Є.М.Сергейчик відзначає: якщо в рамках некласичної раціональності світ розпадався на множину автономних, незбіжних, несумісних «реальностей», сконструйованих відповідного до того чи іншого методу, то тепер мова йде про єдину, цілісну, але відкриту, незавершену плюральну дійсність, фрагменти якої взаємопов'язані, взаємодіють один з одним, і в той же час мають свої власні закономірності, свій онтологічний статус, свою «свободу» й «історію» [8, с.450–451].

Водночас у царині соціології з'явилась теорія, яка відповідає канонам постнекласичної науки і при цьому дозволяє досліджувати всесвітню історію в її системній єдності. Це системна теорія німецького соціолога Нікласа Лумана [54; 55]. Згідно з нею суспільство складається тільки з комунікацій, а отже, елементами системи суспільства постають самі історичні факти й історичні джерела, взяті в особливому, системно-комунікативному, вимірі. Комунікації можливі не самі по собі, а тільки як елементи тієї чи іншої смислової системи. У луманівській теорії розкрито механізм еволюції суспільства як комунікативної системи. Він включає варіацію в комунікаціях, селекцію окремих із них домінуючою структурою смислових очікувань та ре-стабілізацію суспільства в

нових умовах. Окремо Н. Луман аналізує чотири форми системної диференціації суспільства: засновану на усному спілкуванні сегментарну, засновану на писемності центр-периферійну та стратифікаційну, засновану на книгодрукуванні функціональну.

Теорія соціальних систем Н. Лумана цілком узгоджується з синергетичною теорією, котра визначає загальний зміст постнекласичної науки. Вона створює сприятливі методологічні умови й для успішного закріплення постнекласичної парадигми в історичній науці. В її світлі всесвітня історія постає як іманентно когерентний, системний процес зміни одних комунікацій іншими. Вихідним пунктом його аналізу слугує не індивід, його дія чи історична подія, а сама саморозвиткова система, в якій кожен факт є лише моментом функціонування і розвитку цієї системи. Отже, тепер замість висування філософських теорій, які б зовні умосяжно зв'язували факти історії в якусь логічно вибудовану цілісність, стає можливим виявлення їх зв'язку «зсередини» – через спостереження за спостереженнями досліджуваної системи комунікацій, або методом спостереження другого порядку [Докладно див.: 56].

Таким чином, на різних етапах розвитку науки філософія історії (як і споріднені з нею макросоціологія та історична соціологія) по-різному бачила єдність всесвітньої історії. У добу розквіту класичної науки всесвітня історія здавалася їй передусім субстанційною й універсальною й вона шукала якісь універсальні закони цієї цілісності та методи її дослідження, пробувала створювати її метанаративи (метаописи). У добу некласичної раціональності центр ваги в осмисленні всесвітньо-історичного процесу переноситься з виявлення його об'єктивної й універсальної сутності на способи неминуче суб'єктивного осягнення суб'єктивних же зовнішніх проявів останньої. На етапі постнекласичної науки філософія історії втрачає віру в саму метафізичну універсальну сутність та цілеспрямованість цього процесу, або, щонайменше, у власну спроможність їх виявити й описати в метанаративі, й зосереджує увагу на історичних мікропроцесах. Водночас з'являються й теорії, як, наприклад, системна теорія Н.Лумана, здатні описати й пояснити внутрішню когерентність історичного процесу без сумнівних претензій на виявлення його метафізичної «кінцевої мети».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Киссель М. А. *Философия истории* // М.А. Киссель // Современная западная философия: словарь / [сост.: Малахов В. С., Филатов В. П.] – М.: Политиздат, 1991. – С. 329–331.
2. Савельева И. М. *Знание о прошлом: теория и история*: в 2 т. / И.М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб.: Наука, 2003–2006. – Т. 1: Конструирование прошлого. – 2003. – 632 с.
3. Маркс К. *Німецька ідеологія* / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 3. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – С. 7–521.
4. Мегилл А. *Историческая эпистемология: научная монография* / Аллан Мегилл; пер. с англ. Кукарцевой М, Кашаева В., Тимонина В. – М.: Канон+; РООИ «Реабилитация», 2007. – 480 с.
5. Перов Ю. В. *Историчность и историческая реальность* / Ю. В. Перов. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. – 256 с.
6. Кукарцева М. А. *Трансформация эпистем: познание истории в ускользящем мире: вместо введения* – М.А.Кукарцева // Способы постижения прошлого: методология и история исторической науки / отв. ред. М. А. Кукарцева. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – С. 3-49.
7. Мизес Л. *Теория и история: интерпретация социально-экономической эволюции* / Людвиг фон Мизес; ред. А. Г. Грязновой, пер. с англ. А. В. Куряева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 295 с.
8. Сергейчик Е. М. *Философия истории* / Е. М. Сергейчик. – СПб.: Лань, 2002. – 608 с. – (Мир культуры, истории и философии).
9. Монтескье Ш. Л. *О духе законов* / Ш. Л. Монтескье; сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. – М.: Мысль, 1999. – 672 с. – (Из клас. наследия).
10. Гердер И. Г. *Идеи к философии истории человечества* / И. Г. Гердер; пер. и прим. Михайлова А.В. – М.: Наука, 1977. – 704 с. – (Памятники исторической мысли).
11. Вико Дж. *Основания новой науки об общей природе наций* / Джамбаттиста Вико; [пер. с ит. и коммент. А. А. Губера, общ. ред. и вступ. ст. М. А. Лифшица]. – М.: REFL-book; К.: ИСА, 1994. – XXVI, 618 с. – (Собрание Латинского Клуба).

12. Кондорсэ Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / Ж. А. Кондорсэ; пер. с фр. И. А. Шапиро. – М.: Соцэкгиз, 1936. – 265 с.
13. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: трактаты / Ж.-Ж. Руссо; пер. с фр. – М.: Канон-Пресс-Ц; Кучково Поле, 1998. – С. 51-150.
14. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант. // Кант И. Сочинения в шести томах. – Т. 6 – М.: Мысль, 1966. – С. 5-23. – (Философ. наследие).
15. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. А. М. Водена. – СПб.: Наука, 1993. – 477. – (Слово о сущем).
16. Маркс К. До критики політичної економії / К. Маркс // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 13. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 1-152.
17. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. / К. Маркс // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 42. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 39-159.
18. Конт О. Курс позитивної філософії: 2 лекції из Т. 1. / О. Конт // Родоначальники позитивізму. – Вып. 4. Огюст Конт / пер. И. А. Шапиро; под ред. Э. Л. Радлова. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1912. – С. 1-46.
19. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / Артур Шопенгауэр; пер. с нем. Ю. И. Айхенвальда // Шопенгауэр А. Собр. соч. в пяти томах. – Т. 1. – М.: Московский Клуб, 1992. – 395 с.
20. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни. Сумерки кумиров, или как философствовать молотом: О философах. Об истине и лжи во вненравственном смысле / Фридрих Ницше; пер. с нем. – М. – Минск: АСТ; Харвест, 2005. – 383 с. – (PHILOSOPHY).
21. Дильтей В. Описательная психология / Вильгельм Дильтей; [пер. с нем. Е. Д. Зайцевой, под ред. Г. Г. Шпета]. – 2-е изд. – СПб.: Алетейя, 1996. – 160 с.
22. Бергсон А. Творческая эволюция / Анри Бергсон; пер. с фр. В. А. Флеровой. – М.: КАНОН-пресс; Кучково поле, 1998. – 384 с. – (Канон философии).
23. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер [пер. с нем.]. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1376 с. – (Классическая философская мысль)
24. Виндельбанд В. Прелюдии / Вильгельм Виндельбанд; пер. с нем. и вступ. статья С. Франка. – М.: «Гиперборея»; «Кучково поле», 2007. – 400 с. – (Канон философии).
25. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре: сб. / Г. Риккерт; пер. с нем. под ред. С. И. Гессена. – М.: Республика, 1998. – 413 с. – (Мыслители XX века).
26. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер; пер. с нем. – Ивано-Франковск: Ист-Вью, 2002. – 352 с.
27. Вебер М. Соціологія: загальноісторичні аналізи: політика / Макс Вебер; пер. з нім., післямова та коментарі О. Погорілого. – К.: Основи, 1998. – 532 с.
28. Дюркгейм Э. Метод социологии / Э. Дюркгейм // Дюркгейм Э. Социология: Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; пер.- сост. с фр. А. Б. Гофман. – М.: Канон, 1995. – С. 5-164. – (История социологии в памятниках).
29. Блок М. Апология истории или ремесло историка / Марк Блок; пер. Е. М. Лысенко, отв. ред., авт. примеч. А. Я. Гуревич. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1986. – 254 с. – (Памятники исторической мысли).
30. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: XV–XVIII ст.: у 3-х т./ Фернан Бродель; пер.з фр. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1995–1998.
31. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф; пер. с фр.; общ. ред. Ю. Л. Бессмертного; послесл. А. Я. Гуревича. – М.: Издат. группа «Прогресс»; Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
32. Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пьер Шоню; пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 608 с. (Великие цивилизации).
33. Сорокин П. Социальная и культурная динамика / Питирим Александрович Сорокин; пер. с англ., коммент. и вст. статья В. В. Сапова. – М.: Астрель, 2006. – 1176 с.
34. Parsons T. The structure of social action / T. Parsons. – N.Y.: McGraw Hill, 1937. – 817 p.
35. Habermas J. Theorie des kommunikative Handelns: 2 Bände / J. Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981. – Band 1 – 533 S.; Band 2 – 632 S.

36. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас; пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева, [послесл. Б. В. Маркова]. – СПб.: Наука, 2001. – 380 с. – (Слово о сущем).
37. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Иммануэль Валлерстайн; пер. с англ. П. М. Кудюкина; под общей ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
38. Данилевский Н. Я. Россия и Европа: [взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому] / Н. Я. Данилевский; сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. – М.: Книга, 1991. – 574 с. – (Историко-литературный архив).
39. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Соммервелла: Т. 1 / Арнольд Дж. Тойнбі; пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
40. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: скорочена версія томів VII–X Д. Ч. Соммервелла: Т. 2 / Арнольд Дж. Тойнбі; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. – К.: Основи, 1995. – 406 с.
41. Кроче Б. Теория и история историографии / Бенедетто Кроче; пер. с ит. И. М. Заславской, послесл. Т. В. Павловой, науч. редактирование М. Л. Андреева. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 192 с.
42. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Робін Дж. Колінгвуд; пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Основи, 1996. – 613 с.
43. Арон Р. Избранное: введение в философию истории / Реймон Арон; пер. с фр. и сост. И. А. Гобозов. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 543 с. – (Книга света).
44. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер; пер. з фр. В. Й. Шовкуна. – К.: КМ Академія; Пульсари, 2001. – 396 с. – (Християнська філософія).
45. Вен П. Как пишут историю. Опыт эпистемологии. (Приложение) – Фуко совершает переворот в истории: научное издание / Поль Вен; [пер. с фр. Л. А. Торчинского]. – М.: Научный мир, 2003. – 394 с. – (Программа "Пушкин").
46. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс; [пер. с нем.]. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с. – (Мыслители XX в.).
47. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / W.W. Rostow. – Cambridge: Cambridge University Press, 1960. – 178 p.
48. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер; [пер. с англ.]. – М.: АСТ, 1999. – 784 с. – (Классическая философская мысль).
49. Деррида Ж. О грамματοлогии / Жак Деррида; пер. с фр. и вст. ст. Н. Автономовой. – М.: Ad Marginem, 2000. – 512 с.
50. Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко; пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
51. Уайт Х. Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века / Хейден Уайт; пер. с англ. под ред. Е. Турбиной, В. Харитоновой. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2002. – 528 с. – (Studia Humanitatis).
52. Анкерсмит Ф. Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Ф. Р. Анкерсмит; пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.
53. Доманска Э. Философия истории после постмодернизма / Эва Доманска; пер. с англ. М. А. Кукарцевой. – М.: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2010. – 400 с.
54. Соколов Б. Г. Генезис истории / Б. Г. Соколов. – СПб.: Алетейя, 2004. – 372 с. – (Историческая книга).
55. Добролюбська Ю. А. Філософія історії: типи та моделі / Ю. А. Добролюбська; наук. ред. А. І. Кавалеров. – Одеса: Астропринт, 2010. – 232 с.
56. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft / Niklas Luhmann. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1997. – 1150 S.
57. Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie / Niklas Luhmann. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1984. – 674 S.
58. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В. Г. Космина. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.

SUMMARY

The article outlines the trends in evolution of the philosophy of History in the eighteenth - twentieth centuries. The problem of the unity of world history remained unresolved at all stages of development of science: classical, nonclassical, postnonclassical. The author believes, that the N.Luhmann's system theory allows to solve it.

С. І. ПАЧЕВ

**ПРОБЛЕМА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРИЧИН МАСОВОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ БОЛГАР
ДО ТАВРІЇ 1861–1863 РР.**

Дослідження процесу формування етнічного складу населення України передбачає, між іншим, з'ясування причин міграційних процесів на рівні окремих етносів у той чи інший історичний період.

У 1861–1863 рр. у результаті масового переселення болгар з південної Бессарабії і північно-західної Болгарії в північному Приазов'ї виникла друга за чисельністю на території сучасної України локальна група болгарських сіл. Одним з актуальних аспектів дослідження причин цієї події є історіографічна рефлексія відповідного питання для визначення перспектив наступних студій.

Науковий доробок вітчизняних та зарубіжних учених з історії переселення болгар до Приазов'я частково проаналізований у працях В.В. Міхесвої [1], В.В. Туркова [2], Є.В. Белової [3], С. Дойнова [4] та автора статті [5]. Проте у розрізі історіографії причин цього міграційного процесу питання ставиться вперше.

Метою статті є аналіз вивчення питання про причини переселення болгар до Таврійської губернії в історіографії. Об'єктом дослідження є науковий доробок українських та зарубіжних учених з означеної теми, а предметом – формування сучасного образу цього питання в історіографії.

Перші спроби пояснити причини переселення болгар з Бессарабії до Північної Таврії зі слов'янофільсько-русофільських позицій були зроблені на початку 60-х рр. XIX ст. у праці І.С. Іванова [6, с.14-15] та у статті в Журналі Міністерства державного майна, складеної на основі звіту чиновника Азіатського департаменту МЗС Російської імперії П.М. Стремоухова, якому було доручено здійснювати загальне керівництво переселенням слов'ян із-за кордону до Таврійської губернії у 1861 р. [7, с.232–233].

У цих роботах був вказаний прямий зв'язок переселення болгар з наслідками Кримської війни. Утвердилася думка про те, що прагнення болгар до переселення було викликано їхньою любов'ю до Росії, небажанням жити у чужій країні, терпіти утиски влади. Подією, яка дала поштовх до переселення, на думку авторів, стала розправа над беззбройними болгарами у Болграді в листопаді 1860 р. Основним мотивом переселенської політики Росії була вказана любов до слов'ян, бажання захистити їх від гноблення і надати притулок. Окрім того, висловлювалася думка про присутність у політиці Росії здорового прагматизму – прагнення «колонізувати» Новоросійський край лояльними і працьовитими підданими.

Не залишив поза увагою причини переселення болгар відомий дослідник іноземної колонізації в Росії А. Клаус. Запропонована ним схема цілком укладається в окреслену вище: *«Отграничение половины бессарабско-болгарских колоний к Молдавии и во многих отношениях грустные последствия этого события, оказали, однако, благотворное влияние на нравственное пробуждение наших колонистов. Особенно они обязаны в этом отношении действиям молдавского правительства. Последнее, гарантировав сначала отшедшим от нас колониям прежние права и преимущества, выжидало только истечения трёхгодичного срока, назначенного по Парижскому трактату для свободного перехода в Россию жителей отграниченного участка. По прошествии этого срока оно тотчас объявило данную гарантию недействительною, назначило с колонистов рекрутский набор, и, встретив оппозицию, ввело в колонии войска. Из этого возникло происходившее на наших глазах, в 1861–1863 годах, переселение в Таврическую губернию массами, сперва жителей отшедших колоний, готовившихся к переходу в наши пределы поголовно, а затем и из остальных частей Молдавии, Турции, Малой Азии, Австрии и т.д.»* [8, с.350-351].